

نسخه‌ای نفیس در مجموعه قرآنهاي خطی آستان قدس رضوی

رضانعلی اسماعیل پور قوچانی (۱)

مجموعه قرآنهاي خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، یکی از ارزشمندترین مجموعه‌های موجود در دنیا است. آنها که دیداری کوتاه با این مصاحف شریف داشته‌اند، صحت این گفته را تأیید و مسحور دنیای هنر و زیبایی عاشقان دل بسته و هنرمند این محمل‌های وحی الهی شده‌اند. روانشان همیشه شاد و قرین رحمت الهی باد.

از نفایس این مجموعه عظیم و گرانقدر، قرآن شماره ۲۶۱۹ محفوظ در مخزن خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی است، که به معرفی آن می‌پردازیم.

نسخه شناسی متن قرآن، خط نسخ عالی. حواشی شکسته نستعلیق ممتاز، مورب و چلیپائی خفی. نام سوره‌ها و کتبه‌های پایانی قرآن، به رفیع ممتاز. کاتب متن و حواشی، محمدحسین بن محمد یزدی، ۱۲۷۹ق. کاغذ فرنگی آهار مهره، ۳۱۲ برگ ۱۴ سطری ۳۲ × ۲۰ سانتیمتری، اندازه جدول ۱۹ × ۱۱ سانتیمتر، متن و حاشیه حنایی و شکری.

جلد روغنی دورو، گل و مرغ و فرشته. سفارش شاهزده حشمت الدوله حمزه میرزا، وقفی سرکارخانم مهین رضائی رکنی سال ۱۳۷۴ ش.

کاتب - محمد حسین یزدی کاتب قرآن مورد بحث از خوشنویسان برجسته و شیرین نگار قرن ۱۳، که اوج دوران هنری وی، نیمه دوم قرن مذکور بوده است. از زمان تولد و فوت، و همچنین نحوه رشد و بالندگی هنری و استادان نامبرده اطلاع کاملی بدست نیامد. بطوریکه از رقم کاتب در پایان نگاشته‌های شناخته شده بر می‌آید، اوج پختگی و مهارت خوشنویسی وی، در میانه نیمه دوم قرن سیزده و بیشتر در دهه ۱۲۷۰ق می‌باشد. آنچه مرحوم دکتر مهدی بیانی^(۲) در کتاب ارزشمند «احوال و آثار خوشنویسان» درباره این خوشنویس شیرین قلم بیان نموده، سه اثر رقم دار کاتب است و دیگر هیچ و این سه عبارتند از:

۱- کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع رسانی

۲- بیانی، مهدی. احوال و آثار خوش نویسان ج ۳ و ۴ ص ۱۱۶۲ ردیف ۴۹۱.

۱- «بیاض کوچک ادعیه، نسخ و رقاع کتابت و شکسته، خفی و خوش» ربیع الاول ۱۲۷۸
محمدحسین یزدی.

مؤلف، کتاب را به هنگام فروش رؤیت نموده است.

۲- دعای کمیل، جانمازی، با کتابت جلی خوش، رجب ۱۲۷۵ رقم ابن محمد، محمدحسین یزدی. محفوظ در کتابخانه سلطنتی.

۳- دعای صباح و غیره - جانمازی نسخ کتابت جلی خوش، ذی‌الحجه سال ۱۲۷۵ رقم ابن محمد، محمدحسین یزدی. محفوظ در کتابخانه سلطنتی. در بررسی‌ها معلوم گردید، از کاتب نامبرده قرآن دیگری بشماره ۱۷۲ در کتابخانه سلطنتی موجود است که در فهرست قرآنهای کتابخانه مزبور، تألیف خانم بدری آتابای^(۱) معرفی شده است، با رقم «العبدالذلیل المحتاج الی رحمة و بدالاحد الصمد و شفاعة سیّد السند، محمدحسین بن محمد یزدی عفی‌الله عن جرائمها و قدتم فی شهر جمادى الاولى من شهر سنه ۱۲۷۲ق - من الهجرة» اما متأسفانه بدلیل سقط نام این خوشنویس برجسته از فهرست نام کاتبین در آغاز کتاب، مرحوم دکتر بیانی نیز در سیاهه آثار کاتب معرفی نموده است.

دو اثر برجسته دیگر علاوه بر سیاهه یادشده از محمدحسین یزدی، در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است. نخستین آنها، قرآن مورد بحث ماست، و دیگری کتابت دو صفحه ادعیه، در آغاز قرآن شماره ۱۵۰۸ می‌باشد، که از مجموعه قرآنهای نفیس کتابخانه بشمار می‌رود. کاتب این قرآن، آقامحمد هاشم لؤلؤی اصفهانی^(۲)، خطاط برجسته و مشهور قرن ۱۲ و ۱۳ و حواشی آن را رشیدالدین بیگدلی هنرمند برجسته شکسته نویس با خط زیبای شکسته نگاشته است. با نگارش دعای تلاوت در آغاز این قرآن توسط محمدحسین یزدی، این نتیجه مستفاد می‌شود که وی، در هنگام نگارش از برجستگان هنر خوشنویسی و از معدود کاتبانی بوده که، چنین اثر ارزشمندی بوی ارجاع شده است.

علاوه بر مطالب فوق نکته دیگری که کاشف برجستگی هنر خوشنویسی این هنرمند یزدی می‌باشد، شأن اجتماعی سیاسی سفارش دهندگان این مصاحف شریف است. بطوریکه اشاره

۱- آتابای، بدری. فهرست قرآنهای خطی کتابخانه سلطنتی. ص ۴۰۴-۴۰۶.

۲- محمد هاشم بن محمد صالح لؤلؤی اصفهانی معروف به زرگر از تاریخ تولد و وفات وی اطلاعی در دست نیست ولی آثار رقم دارش بین سالهای ۱۱۷۲ و ۱۲۱۲ق می‌باشد. برای اطلاع بیشتر رک. اطلس خط / حبیب‌الله فضالی ص ۳۵۵ و احوال آثار خوشنویسان / دکتر مهدی بیانی ج ۳ و ۴ ص ۱۲۰۲ ردیف ۶۵۲.

نمودیم قرآن مورد بحث این مقاله بوسیله حمزه میرزا حشمت‌الدوله^(۱) سفارش شده است. قرآن موجود در کتابخانه سلطنتی بوسیله موتمن‌السلطان نظام‌الملک میرزا محمدکاظم^(۲)، و دو صفحه دعای تلاوت در آغاز قرآن شماره ۱۵۰۸ آستان قدس بوسیله دوست محمدخان معیرالممالک^(۳). اهمیت و نفوذ سفارش دهندگان که همگی از خاندان سلطنتی و عهده‌دار مشاغل مهم مملکتی بوده‌اند، بر این نکته تأکید دارد که این هنرمند در زمان نگارش از سرآمدان هنرخوشنویسی و از اشتهار لازم برخوردار بوده است.

اما این سؤال که چرا در زندگینامه این هنرمند پخته کارو استاد در خطوط نسخ رقاع و شکسته «سرخطی که ما از وی سراغ داریم» جز ذکر تعدادی معدود از آثار، معرفی بیشتری بعمل نیامده است، پاسخ آنرا باید در نوع فعالیت این هنرمند جستجو نمود، که به احتمال قریب به یقین تنها به نگارش قرآن حمید و کتب ادعیه برای سفارش دهندگان پرداخته است و کمتر به مرقع‌نویسی و دیوان اشعار روی آورده که در معرض دسترس عام قرار می‌گرفته است. و همچنین توجه به تعلیم خط و تربیت شاگرد که تأثیر فراوانی در معرفی و اشتهار هنرمندان دارد.

مذهب و نگارگر

در قرآن موصوف رقم و نشانه‌ای که دال بر معرفی مذهب و نگارگر این مصحف شریف باشد وجود ندارد. آنچه معلوماست این دو نکته می‌باشد: اول زمان نگارش، که در سال ۱۲۷۹ق با اندکی تفاوت می‌باشد. دوم، ممتاز بودن تذهیب صفحات و جلد روغنی است که، مسلّم می‌دارد، این اثر، محصول قلم معمار هنرمندی پرتوان بوده است. لیکن حصول این دو

۱- حمزه میرزا حشمت‌الدوله (۱۲۹۷-). پسر عباس میرزا ولیعهد فتحعلی‌شاه و سالها حاکم آذربایجان، خراسان، فارس و یزد و ... بوده است و در سال ۱۲۹۷ق در هنگام مأموریت سرکوب فتنه شیخ عبدالله پسر شیخ طه نقشبندی در جنوب غربی آذربایجان و کردستان فوت می‌نماید برای اطلاع بیشتر رکز به شرح زندگانی من ج ۱ / عبدالله مستوفی ص ۶۷ و ۹۳ و ۹۴ و شرح حال رجال ایران ج ۴ / مهدی بامداد ص ۱۳ و ۱۱۵ و ۱۳۹ و ۳۱۷.

۲- موتمن‌السلطان نظام‌الملک میرزا محمدکاظم (۱۲۴۶-۱۳۰۷) فرزند میرزا آقاخان نوری اعتمادالدوله صدراعظم ناصرالدینشاه است لقب‌ها بعد از پدر بوسیله شاه بوی اعطاء شده وی وزارت معین‌الدین میرزا و نیابت پدر در سال ۱۲۷۰ق داشته است. برای اطلاع بیشتر رکز. شرح حال رجال ایران ص ۱۴۵-۱۴۷. منتظم ناصری ج ۳ ص ۳۷۷.

۳- دوست محمدخان معیرالممالک (۱۲۷۳-۱۳۳۱ق) وی پسر دوستعلی خان معیرالممالک و شوهر عصمت‌الدوله دختر دوم ناصرالدینشاه بوده است. لقب منصب و معیرالممالکی را بعد از ملقب شدن پدر به نظام‌الدوله دریافت می‌کند. وی بیشتر اوقات خود را در سفرهای متعدد به اروپا گذرانیده و در سفر سوم در سن ۵۸ سالگی در شهر اووسا فوت می‌نماید برای اطلاع بیشتر رکز. شرح حال رجال ایران ج ۱ / مهدی بامداد ص ۵۰۲.

نکته نیز فقط ما را در انتخاب نام چند هنرمند برجسته که در این سالها حضور هنری فعال داشته‌اند محصور و محدود می‌کند و بس، و به کشف نام هنرمند نگارگر قرآن مورد بحث ختم نمی‌شود. بهر حال شناسائی این هنرمندان که در زمان نگارش قرآن در اوج هنر نگارگری بوده‌اند، و بعضاً لقب نقاشباشی و مذهب باشی داشته، و سفارشات بزرگ دبگری را سامان داده‌اند خالی از وجه نخواهد بود.

۱- محمدحسن شیرازی^(۱) - دوره اشتهار این هنرمند اواسط تا اواخر قرن ۱۳ و آثار رقم دارش بین سالهای ۱۲۵۱ تا ۱۲۸۱ می‌باشد. وی تذهیب قرآنی را به سفارش حسام السلطنه در سال ۱۲۸۱ انجام داده که در آن هنگام نامبرده حکومت فارس را داشته است.

این قرآن شباهت زیادی از نظر تذهیب به قرآن مورد بحث ما دارد. این هنرمند استاد لطفی خان شیراز بوده است که در ردیف سوم از وی یاد خواهیم کرد.

۲- لطفلی خان نقاش شیرازی^(۲) (۱۲۸۸ق) وی به نقاش گلها مشهور بوده، و پدر بزرگ دکتر لطفعلی صورتگر ادیب معاصر می‌باشد.

۳- محمدتقی (مذهب باشی شیرازی)^(۳) که اواخر قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ حضور هنری فعال داشته، و لقب مذهب باشی را از ناصرالدین شاه گرفته بود. وی آثار شناخته شده خود را با ذکر «محمدتقی مذهب باشی» یا «عمل آقامیرزا محمدتقی مذهب باشی شیرازی» رقم زده است.

۴- نصرالله حسینی امامی «نقاشباشی»^(۴) هنرمند برجسته دیگری است در نیمه دوم قرن ۱۳، شاهکار بی نظیر وی جلد گل و مرغ کلیات سعدی است که، جهت ظل السلطان حاکم فارس و اصفهان ترسیم نموده، و رقم نصرالله امامی ۱۲۹۳ را دارد.

اهل اصفهان بوده و در همین شهر سکونت داشته است. لقب نقاشباشی را احتمالاً از ظل السلطان و به احتمال ضعیف‌تر از، ناصرالدین شاه اخذ نموده است.

موجه‌ترین دلیلی که ما را در انتخاب نام این چهار هنرمند محدود می‌کند، نام سفارش دهنده قرآن، حمزه میرزا حشمت‌الدوله می‌باشد. وی از افراد با نفوذ دوره ناصری و سالها در

۱- احوال و آثار نقاشان قدیم ایران ج ۲ ص ۷۰۰.

۲- احوال و آثار نقاشان قدیم ایران ج ۲ ص ۵۶۱ ردیف ۸۳۵.

۳- احوال و آثار نقاشان قدیم ایران ج ۲ ص ۶۷۴ ردیف ۹۶۴.

۴- احوال و آثار نقاشان قدیم ایران ج ۳ ص ۱۳۸۴.

ایالات خراسان، تبریز، فارس، آذربایجان و یزد حکومت داشته و یقیناً سفارش خود را به هنرمندان برجسته کشور ارجاع می‌کرده است. اما عدم اطلاع ما از آثار برجسته، و در پرده بودن این آثار در جای جای مملکت بزرگ ما، و به یغما بردن کثیری از این آثار هنری به خارج، موجب شده است که ما نتوانیم با تطبیق و درک نکات هنری با قاطیعت بیشتری در مورد انتساب یک اثر هنری ناشناخته به نام یک هنرمند، صریحاً اظهار نظر نماییم.

تزیینات قرآن

صفحات اول و دوم، شامل فهرست سور قرآن کریم است، با حاشیه سازی بین جدول و کمند، شامل نقوش اسلیمی و ختایی‌های پُر برگ و کم برگ مذهب و مرصع، بر زمینه کاغذ، در فواصل این نقوش، ترنجهای مذهب و مرصع قرینه‌سازی شده است. صفحه اول علاوه بر آنها دارای سر سوره با ترنج و دو سر ترنج زر اندود می‌باشد، بر زمینه لاجورد که با گل و برگ تزیین شده است.

متن دو صفحه تقسیمات جدولی دارد. اضلاع جدولها به سنگرف و با سفیداب گره‌بندی گردیده است، رنگ زمینه جدولها طلا و نقره، و نام هر سوره درون یکی از خانه‌های جدولی به قلم ثلث که یک در میان به لاجورد و سنگرف کتابت شده است.

صفحات سوم و چهارم - حاشیه سازی بین کمند و جدول شبیه دو صفحه قبل است لیکن طرح ترنج‌های قرینه‌سازی شده متفاوت با آن می‌باشد. متن صفحات دارای چهار ابروی مذهب با ترصیع گل‌های الوان و ریز و قلمگیری زر محرز دندان موشی، یک ترنج بزرگ مُثَمَّن^(۱) با تزیین نقوش اسلیمی و ختایی‌های پُر برگ و کم برگ بصورت و ریسه زرین در وسط، و درون ترنج مُثَمَّن نیز یک ترنج و دو سر ترنج با قلمگیری سنگرف ترسیم شده است، مشتمل بر دعای قبل و بعد از تلاوت، به قلم رقاع و لاجورد بر زمینه زر کتابت شده است، ولی نوشته درون سرترنجه‌ها به قلم سنگرف می‌باشد. (تصویرش -).

صفحات پنجم و ششم (افتتاح) شامل یک لوح لولائی مذهب و مرصع در هر صفحه و هر یک محدود است از سه طرف به جدول سنگرف گره‌بندی شده با سفیداب و شرفه‌های کوتاه زر و لاجورد، از جانب عطف نیز یک ستون مذهب و مرصع با نیم ترنج‌های زرین، و دالبری

۱- ترنج مُثَمَّن: ترنج بزرگ هشت وجهی.

لاجورد مزین به ریشه‌های گل الوان دارد. حاشیه سازی بین جدول و کمند در سه ضلع با نیم ترنج‌های زریوش مرصع متقابل، که بین آنها دالبری لاجورد، با ریشه گل‌های الوان ترسیم شده است. درون جدول، شامل دو سر سوره مستطیلی مذهب و مرصع، در بالا و پائین متن قرآن، که هر کدام مشتمل است بر جدول گره‌بندی شده شنگرفی، کتیبه مزدوج بازوبندی زرین و لاجورد، که نام سوره به قلم رقاع زرین بر زمینه لاجورد نوشته شده، در کتیبه‌های پائینی نیز تعداد آیات هر سوره با همان قلم ذکر گردیده است.

متن در لوح اول سوره حمد و در لوح دوم، سوره بقره تا «هم یوقنون» آمده است با قلم نسخ عالی بر زمینه کاغذ حنایی و زراندازی دندان موشی. (تصویرش -).

صفحات هفتم و هشتم - حاشیه سازی بین جدول و کمند، دارای نقوش اسلیمی و ختایی و برگ بصورت ریشه زرین و مرصع، بر زمینه کاغذ، کمند به شنگرف با گره‌بندی سفیداب و تحریر زر - متن همانند دو صفحه افتتاح. (تصویرش -).

دو صفحه بعد از انجام - حاشیه سازی همانند صفحات قبل. متن صفحات مزین به نقوش حاشیه بانضمام ترنج و دو سر ترنج زریوش، با دورگیری شنگرف، که کتیبه پایانی قرآن به قلم ممتاز و لاجورد شامل نام سفارش دهنده، نام کاتب و تاریخ کتابت درون ترنج‌ها در صفحه نگاشته شده است.

تزئینات صفحات دیگر - تمامی صفحات دارای کمند زرتحریر دارمشکی و جدول به لاجورد و زرتحریردار مزدوج می‌باشد.

فواصل بین آیات با گوی زرین اختر مانند دانه نشان فاصله گذاری شده است. بین سطرها در تمامی صفحات، زراندازی محرر دندان موشی دارد.

صحیح است در گوشه همه صفحات، یک ابروی کوچک زرین تحریردار برای درج نام سوره و جزو ترسیم شده که نانویس مانده است. کلمات جزو و حزب و نصف جزو به ثلث و قلم شنگرف بر زمینه زر، درون نشانهای ترنجی مرصع با دنباله‌های زر و لاجورد و شرفه‌های بلند در طرفین نوشته شده است، که برای هریک از کلمات یاد شده طرح ویژه‌ای انتخاب و در آغاز هر جزو یا حزب و یا نصف جزو تکرار شده است. (تصویرش -).

سرسوره‌ها در آغاز هر سوره بصورت جدول مستطیل شنگرفی با گره‌بندی سفیداب رسم شده است. داخل جدول، کتیبه ترنجی مزدوج زریوش با تحریر سفید و سیاه و درون کتیبه نیز نام سوره به رقاع و قلم لاجورد کتابت شده است. قابل ذکر می‌باشد که برای هر سر سوره درون

جدول مستطیلی، طرح و رنگ متفاوتی وجود دارد. (تصویرش -).
 خواص سور و شأن نزول و نکات تفسیری و روانی، در حاشیه قرآن بین جدول و کمند بصورت مورّب و چلیپائی بخط شکسته نستعلیق عالی کتابت شده است. کاتب در نگارش این حواشی، عمد داشته، ضمن رعایت زیبایی و خوانایی و اصول و قواعد شکسته نویسی، از هر گونه پیچیدگی و نابه اندامی کلمات قرائت نوشته را دشوار می‌نماید به پرهیزد. این نوشته‌ها قلمگیری زرّین شده و در تمامی صفحات که حاشیه نویسی دارد، بصورت کتیبه بازوبندی بزرگ یا کوچک و یا نیم کتیبه در طول صفحه ترسیم شده و اطراف کتیبه‌ها نیز دورگیری شنگرفی دارد با گره‌بندی سفیداب. کتیبه‌ها در دو طرف و نیم کتیبه در طرف بازو با دنباله‌های زر مرصع و شرفه‌های لاجورد تزئین شده است. در صفحه انجام در سطور پایانی حواشی، نام سفارش دهنده، نام کتاب با قلمی که وصف گردید به تاریخ، «فی لیلیة الرابع من شهر رمضان المبارک من شهر سنه ۱۲۷۹ من الهجرة» نوشته شده است.

جلد روغنی دورو و بسیار نفیس است

درون جلد با حاشیه برگ کنگری قرینه‌سازی شده زرّین، بر زمینه مشکی، محدود به سه ردیف جدول، که جدول ردیف سوم همراه است با شرفه‌های کوتاه زرّین. متن نیز مزین به نقوش تشعیری گل و برگ بصورت ریسه بر زمینه شنگرف می‌باشد.
 برون جلد نیز تزئینات متن حاشیه دارد، که مجموعه‌ای از گلهای الوان پُر برگ و کم برگ و پرندگان در حالت‌های مختلف لابلای گلهای و چهار فرشته بالدار «که دو به دو متقابل و قرینه هستند» تزئینات متن را شامل می‌شود. تزئینات حواشی نیز شامل گل و برگ زرّین قرینه‌سازی شده داخل کتیبه‌های بازوبندی با زمینه مشکی، بین دو ردیف جدول زر می‌باشد. نقاش جلد ظریف و پرکار با طرح ابتکاری است و از آثار برجسته نیمه دوم قرن ۱۳ محسوب می‌گردد، رنگها در حال حاضر اندکی مات شده است.

«منابع و مآخذ»

آزاد، اسدالله. "فلسفه خدمات مرجع: رسالت آرمانی کتابخانه‌های دانشگاهی" در: *مجموعه مقالات دومین گردهمایی کتابداران دانشگاهی پیرامون نقش کتابخانه مرکزی در دانشگاه مشهد*، ۷ آذر ماه ۱۳۷۱. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۷۱. ص ۱۳-۳۶.

بیانی، مهدی. «احوال و آثار خوشنویسان ج ۱ - ۴». تهران: انتشارات علمی، ۱۳۵۸.

آتابای، بدری. «فهرست قرآنهای خطی کتابخانه سلطنتی». تهران: کتابخانه سلطنتی، ۱۳۵۳.

فضائلی، حبیب‌الله. «اطلس خط». اصفهان: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.

مستوفی، عبدالله. «شرح زندگانی من ج ۱». تهران: زوآر، ۱۳۴۱.

بامداد، مهدی. «شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ق». تهران: زوآر، ۱۳۵۷.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن. تاریخ منتظم ناصری ج ۳. تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی. تهران:

دنیای کتاب، ۱۳۶۷.

کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی. «احوال و آثار نقاشان قدیم ایران ج ۱ - ۳». لندن: مؤلف، ۱۹۸۵.